डिल्लीराज अर्यालको खण्डकाव्यकारिता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागको स्नातकोत्तर तह
दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
सावित्री खनाल
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौँ
२०६८

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत विश्वविद्यालय क्याम्पस कीर्तिपुरका छात्र सावित्री खनालले त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर तह एम.ए. नेपाली विषयको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरेको डिल्लीराज अर्यालको खण्डकाव्यकारिता शीर्षकको शोधपत्र सोही प्रयोजनका निमित्त स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधमूल्याङ्कन समिति

क्र.सं.	नाम	हस्ताक्षर
१.	प्रा. राजेन्द्र सुवेदी	....
२.	प्रा.डा. महादेव अवस्थी	....
३.	प्राज्ञ विष्णु प्रभात	....

मिति : २०६८।२।२५

सिफारिस पत्र

नेपाली एम.ए. (शैक्षिक वर्ष : २०६२/०६३) दोस्रो वर्षका विद्यार्थी श्री सावित्री खनालले डिल्लीराज अर्यालको खण्डकाव्यकारिता शीर्षकको यो शोधकार्य मेरा निर्देशनमा परिश्रमपूर्वक पुरा गर्नुभएको हो । उहाँको यो शोधकार्य सन्तोषजनक भएकाले यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका निम्ति नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६८।२।१८

(प्रा.डा. महादेव अवस्थी)
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौँ

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत डिल्लीराज अर्यालको खण्डकाव्यकारिता नामक शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनार्थ आदरणीय गुरु प्रा.डा. महादेव अवस्थीज्यूको निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । आफ्नो अमूल्य समय दिई मलाई उचित सल्लाह, सुझाव र मार्गनिर्देशन दिएर यस शोत्रकार्यलाई पूरा गर्न अभिप्रेरित गर्नुहुने शोधनिर्देशक श्रद्धेय गुरूप्रति म हार्दिक आभार एवम् कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । साथै यस शोधकार्यको थालनीमा मैले मौखिक रूपमा राखेका विभिन्न जिज्ञासाहरूलाई झन्झट नमानी समाधान गरी शोधकार्यको मार्ग प्रष्ट्याइदिनुहुने नेपाली केन्द्रीय विभागका विभागाध्यक्ष आदरणीय गुरु प्रा. राजेन्द्र सुवेदीप्रति पनि म हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । शोधकार्यको थालनीदेखि अन्तिम रूप दिने क्षणसम्म मलाई आवश्यक पर्दा पलपल सहयोग गर्नुहुने शोधनायक डिल्लीराज अर्यालको प्रशंसा जति गरे पनि थोरै हुने मैले ठानेको छु । प्रस्तुत शोधपत्र तयारीका क्रममा मलाई विभिन्न क्षेत्रबाट सहयोग गर्नुहुने आदरणीय व्यक्तित्वहरू अमर श्रेष्ठ 'त्यागी', माधवप्रसाद लामिछाने, रामहरि लम्साल, ज्ञानेन्द्र खनाल, राजेन्द्र खनाल र बहिनी कोमल खनाललाई यस प्रसङ्गमा हार्दिक धन्यवाद टक्र्याउन चाहन्छु । यसै गरी मेरो अध्ययन कार्यलाई यो उचाइसम्म पुऱ्याउन मद्दत गर्नुहुने मेरा पिताश्री शिवप्रसाद खनाल, माता युवकुमारी खनाल, पुज्य दाजु विष्णु खनाल, सासुआमा भद्रादेवी अधिकारी, जीवनसँगी शिवलाल अधिकारीप्रति सदा कृतज्ञ छु । मैले यो शोधकार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा अध्ययन सुविधा प्रदान गर्ने संस्थाहरू र त्यसका पदाधिकारीहरू क्रमशः त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय परिवार, नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान पुस्तकालय परिवार, रेन्बो इन्टरनेसनल कलेज पुस्तकालय परिवार, वाल्मीकि विद्यापीठ पुस्तकालय परिवारका साथै कम्प्युटर टङ्कनमा अहोरात्र खटी छोटो समयमै यस शोधपत्रको सुखाङ्ख्यीकरण गरिदिनुहुने व्यास स्टेसनरी ताहाचलकी बहिनी सुवर्ण घिमिरेलाई पनि म हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

अन्त्यमा यो शोधपत्र मूल्याङ्कनका निम्ति त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष पेश गर्दछु ।

शोधार्थी

सावित्री खनाल

विषयसूची

पृष्ठ

पहिलो परिच्छेद १-६

शोध परिचय १

१.१ विषय परिचय १

१.२ समस्याकथन २

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य २

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा २

१.५ शोधकार्यको औचित्य र महत्व ५

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन ५

१.७ शोधविधि ६

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा ६

दोस्रो परिच्छेद ७-१९

साहित्यकार डिल्लीराज अर्यालको जीवनी र व्यक्तित्वको सङ्क्षिप्त रूपरेखा ७

२.१ जीवनी ७

२.१.१ जन्म र बाल्यकाल ७

२.१.२ शिक्षादीक्षा ७

२.१.३ दाम्पत्य जीवन र पारिवारिक अवस्था ८

२.१.४ बसाइँ सराइ ८

२.१.५ सेवा, पेशा र संलग्नता ८

२.१.६ लेखनको थालनी र उत्प्रेरणा १०

२.२ व्यक्तित्व १०

२.२.१ निजी व्यक्तित्व ११

२.२.२ सार्वजनिक व्यक्तित्व १२

२.२.२.१ लेखक व्यक्तित्व १३

२.२.२.२ लेखकेतर व्यक्तित्व १८

तेस्रो परिच्छेद २०-३८

खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक प्ररूप २०

३.१ कविताको एक उपविधाको रूपमा खण्डकाव्य २०

३.२ खण्डकाव्यको परिभाषा २४

३.३ खण्डकाव्यका मुख्य तत्वहरू २७

३.३.१ भाषाशैली २८

३.३.२ लयविधान २८

३.३.३ अलङ्कार योजना र विविध शिल्प प्रविधि २९

३.३.४ आख्यानयोजना २९

३.३.५ आयाम र सर्गयोजना ३०

३.३.६ भावविधान ३१

३.३.७ उक्तिढाँचा ३१

३.४ खण्डकाव्यको वर्गीकरण ३२

३.४.१ विषयवस्तुको आधार ३२

३.४.२ आख्यान प्रयोगको आधार ३२

३.४.३ रूपाकृतिको आधार ३३

३.४.४ धारा वा प्रवृत्तिको आधार ३४

३.५ खण्डकाव्यको विश्लेषण गर्ने आधार ३५

३.५.१ कृतिगत सन्दर्भ (प्रेरणा, लेखन तथा प्रकाशन) ३५

३.५.२ विषयवस्तुगत विचार र शीर्षकीकरण ३६

३.५.३ आख्यानात्मक विधान ३६

३.५.४ भावविधान ३६

३.५.५ लयविधान ३६

३.५.६ उक्तिढाँचा ३७

३.५.७ भाषाशैली ३७

३.५.८ विम्बालङ्कार योजना ३७

३.५.९ आयाम र सर्गयोजना ३८

चौथो परिच्छेद ३९-७६

डिल्लीराज अर्यालका खण्डकाव्यहरूको विश्लेषण ३९

४.१ सरिता खण्डकाव्यको विश्लेषण ३९
४.१.१ कृतिगत सन्दर्भ (प्रेरणा, लेखन तथा प्रकाशन) ३९
४.१.२ विषयवस्तुगत विचार र शीर्षकीकरण ३९
४.१.३ आख्याननात्मक विधान ३९
४.१.४ भावविधान ४१
४.१.५ लयविधान ४१
४.१.६ उक्तिढाँचा ४२
४.१.७ भाषाशैली ४३
४.१.८ अलङ्कार योजना ४३
४.१.९ सर्गयोजना ४८
४.२ ठूले राई खण्डकाव्यको अध्ययन ४८
४.२.१ कृतिगत सन्दर्भ (प्रेरणा, लेखन तथा प्रकाशन) ४८
४.२.२ विषयवस्तुगत विचार र शीर्षकीकरण ४९
४.२.३ आख्यानात्मक विधान ५०
४.२.४ भावविधान ५२
४.२.५ लयविधान ५२
४.२.६ उक्तिढाँचा ५३
४.२.७ भाषाशैली ५३
४.२.८ अलङ्कारयोजना ५३
४.२.९ आयाम र सर्गयोजना ५७
४.३ भन्नै पऱ्यो सुन्नै पऱ्यो खण्डकाव्यको अध्ययन ५८
४.३.१ कृतिगत सन्दर्भ (प्रेरणा, लेखन तथा प्रकाशन) ५८

४.३.२ विषयवस्तुगत विचार र शीर्षकीकरण ५८
४.३.३ आख्यानात्मक विधान ५९
४.३.४ भाव विधान ६१
४.३.५ लयविधान ६१
४.३.६ उक्तिढाँचा ६१
४.३.७ भाषाशैली ६२
४.३.८ अलङ्कारयोजना ६२
४.३.९ आयाम र सर्गयोजना ६६
४.४. 'धर्मयुद्ध' खण्डकाव्यको विश्लेषण ६६
४.४.१ कृतिगत सन्दर्भ (प्रेरणा, लेखन तथा प्रकाशन) ६६
४.४.२ विषयवस्तुगत विचार र शीर्षकीकरण ६७
४.४.३ आख्यानात्मक विधान ६८
४.४.४ भावविधान ७०
४.४.५ लयविधान ७०
४.४.६ उक्तिढाँचा ७१
४.४.७. भाषाशैली ७१
४.४.८ अलङ्कार योजना ७१
४.४.९ आयाम र सर्गयोजना ७६

पाँचौं परिच्छेद ७७-१०२
डिल्लीराज अर्यालका खण्डकाव्य कृतिहरूको मूल्याङ्कनात्मक निष्कर्ष ७७

५.१ शोधपत्रको सारांश ७७
५.२ डिल्लीराज अर्यालका खण्डकाव्यको मूल्याङ्कन ७८
५.३ नेपाली खण्डकाव्य परम्परामा डिल्लीराज अर्यालको आगमन र योगदान ८०
५.४. समष्टि शोध निष्कर्ष ८३

सन्दर्भ सामग्रीसूची

सङ्क्षिप्त शब्दको पूर्णरूप

अ.प्र.	:	अप्रकाशित
इ.	:	इस्वी संवत्
एम.ए.	:	मास्टर्स इन आर्टस्
क.लि.	:	कम्पनी लिमिटेड
गा.वि.स.	:	गाउँ विकास समिति
डा.	:	डाक्टर
ते.सं.	:	तेस्रो संस्करण
त्रि.वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	:	दोस्रो संस्करण
ने.प्र.प्र.	:	नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
ने.भा.प्र.स.	:	नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति
ने.रा.प्र.प्र.	:	नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
प.सं.	:	पहिलो संस्करण
प्रा.	:	प्राध्यापक
पीएच.डी.	:	फिलोसफी अफ डक्टर
पृ.	:	पृष्ठ
वि.सं.	:	विक्रम संवत्
सम्पा.	:	सम्पादक
सा.प्र.	:	साझा प्रकाशन